

“АМИР ТЕМУР” ДРАМАСИДА ҲУСАЙН ЖОВИДНИНГ АЁЛЛАР ОБРАЗНИ ИЯРАТИШ МАҲОРАТИ

Нодира Холиқова

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

nodira.79@inbox.ru

Аннотация. Мақолада Ҳусайн Жовиднинг “Амир Темур” драмасидаги Дилшод, Олмос, Олга, Қорақуш каби аёл образларининг асарда тутган ўрни, сарой ҳаётидаги мавқеи ва, қолаверса, аёл киши сифатидаги фазилатлари қиёсий ўрганилган, ижодкорнинг поэтик маҳорати тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Ғарб ва Шарқ, “Муколамаи салотин”, деҳқон, оддий халқ, ҳоким, “масков чечаги”, Йилдирим Боязид, илоҳий, иблис, канизак, оддий ҳаётига кўниккан аёллар

Abstract. The article comparatively studied the role of such female characters as Dilshad, Olmos, Olga, Karakush in Hossein Javid's drama "Amir Temur", their position in court life and, in addition, their qualities as women, and also studied poetic skill in this.

Key words: West and East, "Mukolamai saladin", peasant, ordinary people, ruler, "Moscow flower", Yildirim Bayazid, deity, devil, maid, women accustomed to their ordinary life

КИРИШ.

Тарихий мавзуда асар ижод этиш муаллифдан улкан масъулият, чуқур билим ва, албатта, холисликни талаб этади. Ҳусайн Жовид яратган Темур образи қандай шахс сифатида тасвирлангани биз учун муҳим аҳамият касб этади. Буни қарангки, асарда тасвирланган Анқара жанги воқеалари иккита туркий халқ ва иккита мусулмон давлат ўртасида бўлиб ўтган. Анқара жанги тафсилотларини холисона очиб беришга интиланган муаллиф ўз ниятига нечоғли етганини асар мутолааси орқали билиб олишимиз мумкин.

Амир Темур (1336-1405) ва Йилдирим Боязид (1360-1403) ўртасида келиб чиққан низо ва уруш ҳақида манбалар турлича маълумот беради. Қай бири ҳақиқат, қай бири эса уйдирма эканини аниқлаш тадқиқотчи ёхуд китобхондан нозик фаҳм, идрок ва дақиқбинлик талаб этади. Тарихий ҳақиқатни англаш учун кўпроқ манбалар билан танишиш, уларни муқояса қилиш ва таҳлил қилиш зарур.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ.

Ҳусайн Жовиднинг “Амир Темур” драмасида ўрта асрлар ҳаёти, подшо саройи муҳити ва, ҳатто, муҳораба майдони гавдаланади. Неча асрдирки, Амир Темур ҳақида юзлаб асарлар яратилиб келинмоқда. Булар ичида ҳам Ғарб, ҳам Шарқ адиблари ва олимларининг асарлари талайгина. XVI асрда яшаб ижод этган инглиз адиби Кристофер Марлонинг “Темурланг” асаридан тортиб замонамиз адиби Муҳаммад Алининг “Соҳибқирон” драмасигача бўлган ҳар бир асар Амир Темур шахси ва Темурийлар саройи ҳаёти ҳақида ўзига хос тасаввур бериши билан аҳамиятлидир. Шу ўринда жадид

маърифатпарварлик ҳаракатининг етакчиси саналган Исмоил Гаспиралининг “Муколамаи салотин” деб номланган ҳаёлий ҳикоясини эшлаш ўринли. Хусайн Жовиднинг “Амир Темур” драмасидан салкам ўн йил олдин, яъни 1906 йилда ёзилган бу асар, нафақат туркий дунёда, балки умумжаҳон миқёсда Амир Темур шахсининг тутган ўрни ва мавқеи нечоғли маҳобатли бўлганининг ёркин исботидир.

МУҲОКАМА.

“Амир Темур” драмасидаги Дилшод, Олмос, Олга, Қорақуш каби қаҳрамонларнинг асарда тутган ўрни, сарой ҳаётидаги мавқеи ва, қолаверса, аёл киши сифатидаги фазилатлари тадқиқ объекти бўлиб, уларни синчковлик билан қиёсга тортишимиз лозим.

Амир Темурнинг рафикаси Дилшод асарда қатъиятли, жасоратли ва оқила аёл сифатида гавдаланади. Унинг давлат ишларида тадбирли аёл экани ва соҳибқироннинг саройдаги ишонган кишиси эканини Мамайхон билан боғлиқ воқеанинг асардаги тасвирдан кўриш мумкин.

Дилшод: Атрофдаги вилоятлардан кекса бир деҳқон келиб менга шикоят қилмиш, шундан бир оз сиқилиб, руҳим толиқмиш.

Темур: Ажабо, деҳқоннинг шикояти недур?

Дилшод: Бу йилги буғдойи бўлмагон экан, ҳукуматга солиқ тўлай олмаганмиш. Шунинг учун вилоят ҳокими Мамайхон ул шўрликни қамчи билан савалабдир.... Ҳолбуки, қонунга кўра, бирор киши бўм-бўш даштга келиб экин экса ё бир ариқ чиқарса ёхуд янги боғ яратиб, бирон вайронани обод қилса, ул киши биринчи йил ўлпондан бутунлай озод қилинур. Иккинчи йил ўз истагича бирон нарса берса-берур, бермаса мажбур қилинмагай. Учинчи йили, фақат учинчи йилдан бошлаб қонунга мувофиқ ўлпон тўлайдир [1, 33].

Кўриниб турибдики, муаллиф Дилшод образи орқали оддий халқ тарафини ололган, ҳокимларнинг хатоларини кўра олган ва, шу ўринда, соҳибқироннинг ишончли маслаҳатчиси бўла олган тадбирли, оқила аёл сиймосини яратган. Назокат ва латофат соҳиббаси бўлган Дилшод мардлик ва жасурлик каби фазилатларга ҳам эга эди. У Анқара жангида Амир Темурнинг ёнида бўлиб, унга ҳамроҳлик қилади. Шунга қараганда, Дилшод каби сарой аёллари ўрта асрларда, нафақат диний ёхуд дунёвий илмлардан, балки ҳарб ишидан ҳам хабардор бўлишган. Дилшод ҳар қандай вазиятда ўзини тута билиши унинг оқила, вазмин ва тарбия топган аёл эканидан далолат беради. У Олмосни ҳам кўп ҳолларда жаҳлга эрк бермасликка ва оқиллик билан иш тутишга чақиради. Олмос Москва маликаси Олгандан турмуш ўртоғи Ўрхонни рашк қилиб, уни бўғиб ўлдирмоқчи бўлганида Дилшод унинг йўлини тўсади.

Тарихий фактларга назар соладиган бўлсак, Темурнинг Дилшод исмли, аниқроғи, Дилшод оға Бегим исмли хотини бўлган. Амир Темур 1383 йилда Дилшод оғани никоҳига олган. У Амир Темурга ҳарбий сафарларда доимо ҳамроҳлик қилгани ҳақида Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”сида ёзиб қолдирган. Айрим маълумотларга кўра, Дилшод оға Шохрух Мирзонинг онаси бўлган. Бошқа манбаларда эса Шохрух Мирзонинг онаси Туркон оға дейилади. Дилшод ҳақида маълумотлар бирмунча камроқ. Бунинг сабабларидан бири унинг Темур билан кўп эмас, атига саккиз йил бирга яшаганидир.

1483 йил Дилшод оға бетоблиги туфайли вафот этган. Бу аёл ҳақида Ҳусайн Жовид ҳам тўлиқ маълумотга эга бўлмаган кўринади. Чунки асардаги воқеалар Анқара жанги содир бўлган пайтда, яъни 1402 йилда бўлган деб тасаввур қилсак, бу пайтда Темурнинг ёнида Дилшод эмас, севикли хотини Бибихоним бўлгани ҳақиқатга яқиндир. Нима бўлганда ҳам, адиб Дилшод образи орқали соҳибқирон Амир Темурнинг ўз ҳарамдаги аёлларга бўлган меҳру муруввати, чексиз ҳурмати ва эъзозини кўрсатиб беришни мақсад қилган. Буни қаҳрамонлар нутқи – монолог, диалог ва полилоглар ўзида ёрқин ифода этган.

Асрадаги аёл образлардан яна бири мард ва шижоатли, ўткир сўз ва ўткир нигоҳли Олмосдир. У Девонбегининг қизи, Ўрхоннинг хотини. Асарда бошидан-охиригача ўз эрини қаттиқ севувчи ва рашк қилувчи образ сифатида гавдаланган. У эрини Москва маликаси Олгдан қизғонади. Ўрхон эса, ҳақиқатан ҳам, Олгани – “Масков чечаги”ни севади. Шу даражада уни яхши кўрадики, ҳатто Соҳибқироннинг қаҳри ва жазосидан кўркмасдан, унинг рухсатисиз Олгани ўзи билан бирга Усманийлар саройига олиб кетади. Лекин шунга қарамасдан, Ўрхон ўз оиласи олдидаги масъулиятини ҳам унутмайди. Олмос ҳақида Олгага у шундай дейди: “Нечун инсоф қилмайсан, у фарзандларимга она-ку ахир... Мен унга марҳамат кўргазмоқдаман, агар у ортиқ рашк этса, жафосини ўзи чеккай” [1, 29].

Олмоснинг Амир Темурга қараб айтган мана бу сўзлари унинг эрига бўлган севги-муҳаббати нечоғли юксаклигидан нишонандир: “Йўқ, йўқ! Сен бундай қилолмайсан! Ҳа, жуда буюксан, бутун дунёга ҳукмронлик қила олурсан, бироқ зинҳор Ўрхоннинг қалбига эмас!” [1, 44]. Дарҳақиқат, ҳар қандай аёл учун тўқис бахт тушунчаси севган ёри билан уйғун, Олмос ҳам ўз ҳаётини Ўрхонсиз тасаввур эта олмайди. Олмоснинг Ўрхонни кўриш учун Амир Темур кўшини билан бирга Анқара жангига отлангани ҳам кўп нарсдан дарак беради. Аввало, соҳибқирон даврида, юқорида таъкидлаганимиздек, аёллар маҳсус ҳарбий тайёргарликка эга бўлганидан, аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, айрим ўринларда, эркакларникидан устун бўлганидан ҳамда хотин-қизларнинг давлат бошқарувида тутган ўрни юқори бўлганидан нишона беради.

Драмадаги яна бир аёл – Олга. У ҳусну латофатда тенгсиз, оқила қиз бўлиш билан бирга мусофир юртдан келтирилган асира ҳамдир. У ҳам Ўрхонни севади. Лекин Ўрхоннинг рафиқаси Олмос олдида у ожиз. Олмос уни ҳақоратлаб, сўроққа тутганида Олга бу юртларга уни мажбурлаб олиб келтирган “севимли эри”дан бунинг жавобини сўрашини айтади:

Олмос: Менга боқ, Олга! Сен биздан не истайдирсан? Етар энди, дафъ бўлгин! Туркистон гўшаларида, Самарқанд боғларида ўрин йўқ!... Эшитдингми? Оҳ, мен мана шу кибор фитначини ўз қўлларим билан бўғиб ўлдирмоқ истайдирман.

Олга: Илтижо этурман, Олмос, мени таҳқир этмагил. Мен ҳам ҳудди сен каби асл бир оилага мансубдирман. Мен бу ерларга ўз ихтиёрим ила келганим йўқ, сенинг севимли эринг келтирди. Бу сўзларни менга айтгандан кўра эрингга айтгин, Амир Темурга сўйлагин [1, 45-46].

Муаллиф аёл қалбидаги рашк изтиробини ва аламини жуда чиройли етказиб беришга муваффақ бўлган. Кўриниб турибдики, Олмос қайсар, Олга эса юмшоқ табиатли қиз. Олга

Ўз ватанидан ва дўстларидан узоқда. Балки шунинг учун у кучсиздир. Шу билан бирга, у айбсиздир. Унинг қалбида Амир Темурдан, айна пайтда Ўрхондан кўрқув бор. Гарчи у – Москвадан келтирилган малика, подшоҳ хонадони қизи бўлса ҳам.

Шу ўринда тарихий фактларга мурожаат этадиган бўлсак, Амир Темур Москвани босиб олгани ҳақидаги маълумот кўп жойларда эътироф этилмайди. Бироқ бу ҳақда иккита “Зафарнома”да ҳам маълумот келтирилган. *“Соҳибқирон Маскавга сориким, Руснунг шаҳарларидин эрди, таважжсуж қилди. Анда етконда нусратишиъор черики ул вилоятни (шаҳар ва атрофини) чобтилар ва андаги ҳокимларни тобеъ қилди. Ва черикнинг эликларига сонсиз мол тушти: олуну кумиш ва қумошу кабиш ва ҳатану қоқам ва каттону қаро самур ва қиличлар, яхши отлар тушти”* (Шарафиддин Али Яздий, «Зафарнома», - Б. 179). *“Амир Соҳибқирон Мушқу (Москва) номли ўрус шаҳри томон юришни иродат этди, у вилоятнинг барча ерларига чопқин ясаб гонат қилди, лашикар аҳли ўлчаксиз ганимат олдилар”* (Низомиддин Шомий, “Зафарнома”, 1996. -Б. 213).

Кўриниб турганидек, Амир Темур Москвани эгаллагани бир неча манбада эътироф этилмоқда, лекин бу ҳақиқатнинг ўтган йиллар давомида очикчасига айтилмагани ва яширилгани сабаби, бизнингча, Москва деган шаҳарнинг енгилмас ва бўйсунмас деб кўрсатилишида, бўлиши эҳтимоли кўпроқдир.

Москвалик Олганинг тақдири ҳақида сўзимизни давом эттирадиган бўлсак, у бахтли бўлишга ҳақли эди. Шубҳасиз, Олмос ҳам бахтли бўлишга тўлақонли ҳақли. Олга оиласи бор эркакка, бунинг устига сарой мингбошисига кўнгил бергани вазиятни чигаллаштиради. Аслида Олганинг бу мусофир юртда ва Темур саройида Ўрхондан бошқа ишонадиган ва суянадиган кишиси йўқ эди. Олга севган одами билан бирга бўлиш учун ҳамма нарсага тайёр. Бу учликда эса Олмосга анчайин мушқул. Севиб-ардоқлаган ёрини, фарзандларининг отасини ўзга аёлга бергиси ҳам, ўз бахтини ҳеч ким билан бўлишгиси ҳам йўқ. Рашк ўтида ёнаётган Олмос ҳар ишга қодир.

Асардаги шошқалоқ ва ифвогар аёл – Қорақушдир. Унинг иши саройдаги воқеа-ҳодисаларни бир зумда ҳамма ёққа ёйиш, ифво қилиш, бир одамни иккинчисига ёмон кўрсатишдан иборат. Бу образ орқали бахтсизлиги сабабли ўзгаларнинг бахтини кўра олмайдиган шахс қиёфаси яратилган.

Қорақуш: Ана, Олмос келаётир, ҳозир унинг кўнглига шубҳа соламан.

Олмос: Оҳ, хоин Ўрхон, шошмай тур, ҳали мендан кўрадиганингни кўрасан.

Қорақуш: Ул қиз шундоқ балодирким, ҳадемай Амирни ҳам мафтун этадир [1, 32].

Сарой халқини ҳам, замонавий инсонларни ҳам бу каби ҳасадгўй, ифво тарқатувчи, ўзгаларнинг омадсизлигидан қувонувчи тоифадаги кишиларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ижодкор Қорақуш образи орқали қанча-қанча бегуноҳ одамларнинг ёстиғини қуритган, бахтига зомин бўлган, ифво, кин, адоват уруғини сочиб юрган сарой кишилари образини тасвирлаб берган.

Асарнинг фақат учинчи пардасида иштирок этадиган яна бир аёл образи – Меличе. У Йилдирим Боязиднинг рафиқаси, сербиялик қиз. Сарой аёлларига хос кибрли, бироқ ҳамма нарсага енгил қарайдиган, маишатни хуш кўрадиган аёл тимсоли. Хусайн Жовид ўз

асарида Боязид ва унинг атрофидаги вазиру аёнларни маишатпараст, шаробхўр сифатида тасвирлайди. Меличе ҳам султонга Сербистондан юборилган шаробни таклиф қилади. Боязиддек жасур ва танти султон ҳам ўз ҳарамидаги аёлнинг домига тушиб, ожизу нотавон қилиб кўрсатилган.

НАТИЖАЛАР.

Шу ўринда асардаги ҳар бир аёл образи ўзига хос такрорланмас олам сифатида тасвирланганини таъкидлаш зарур. Хусайн Жовид ҳар бир образни тасвирлашда жуда холис йўл тутган. Асар драма жанрига оид бўлгани боис бу ерда адибнинг қаҳрамонларга ва воқеаларга муносабатини кўрсатиш имконияти мавжуд эмас. Фақатгина қаҳрамонлар нутқи бизнинг таассуротларимизни ёрқин рангларга бўяб беради. Драматик асарда қаҳрамонларнинг монолог ва диалоглари орқали асар тақдири очиб борилади.

Озарбайжонлик олима Назокат Азизова Хусайн Жовид драмаларидаги аёллар образини тўрт тоифага бўлган. Улар қуйидагилар: 1-илоҳий; 2-иблис; 3-канизак ва 4-оддий ҳаётига кўниккан аёллар.

Шу таснифни “Амир Темур” драмасидаги хотин-қизларга қўллайдиган бўлсак, адабиётшунос Назокат Азизова Дилшодни биринчи типга киритиб, “Илоҳий типдаги аёллар дунёпарвар, қалби кенг, ҳақиқат ғалаба қозонишига ишонадиган, ҳайрихоҳ, мурасага келувчи, осойишта ва севимлидирлар”, [2, 234] - дейди. Олмос, Олга, Қорақуш каби аёлларни шартли равишда “оддий ҳаётига кўниккан аёллар” сирасига киритишимиз мумкин. Дарҳақиқат, бу тасниф Жовид драмаларидаги аёлларга хос таснифдир. Лекин аёллар типини фақат булар билан чеклаб бўлмайди. Ҳар бир аёл – ўзига хос ва такрорланмас оламдир. Шу ўринда ўзбек адабиётшуноси Қозоқбой Йўлдошевнинг Жовиднинг “Амир Темур” драмасидаги аёллар образи ҳақидаги қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: “... табиатан фақат бешик тебратишга қобилдай кўринувчи аёл оламини тебратиши, ҳеч нарсани даъво қилмагани ҳолда тарих ўзанини буриб юбориши мумкинлиги асарда жуда ишонарли акс эттирилган. Серб қиролининг синглиси Мелича Йилдирим Боязид инқирозига сабаб бўлгани, Олганинг Ўрхонни Амир Темур буйруғига бўйсунмасликка мажбур қилгани, Олмоснинг рақибасига ханжар билан урғочи арслондай ташлангани, Қорақушнинг воқеалар ривожига таъсир кўрсатгани каби тасвирлар “Амир Темур” драмасида аёллар тимсоли жуда теран ишланганидан далолат беради [3, 164].

ХУЛОСА.

Хусайн Жовид ижоди, унинг асарларидаги ғоя ва мазмун, образлар силсиласи, хотин-қизлар тимсоли ҳақида сўз кетганда беихтиёр ўзбек жадид адабиётининг мазмун-мундарижаси ва, қолаверса, хотин-қизлар ҳақ-ҳукуки, эрки, маърифати масалалари ўртасида уйғунлик ва муштараклик борлигини таъкидлаш эҳтиёжи сезилади. Хусайн Жовид туркий халқлар адабиётида шеърӣ драмалари билан қанчалар обрў-эътибор қозонган бўлса, Фитрат, Ҳамза, Қодирий, Чўлпон каби маърифатпарвар адибларимиз ижодининг ҳар бири ўзига хос марраларни забт эта олгани билан аҳамиятлидир. Уларнинг насрий ва драматик асарларидаги образлар гўё Хусайн Жовид асарларининг узвий давоми сифатида гавдалангандек бўлади.

Умуман олганда, Ҳусайн Жовид “Амир Темур” драмасида аёллар образини яратишда юксак поэтик маҳоратини намоён эта олган. Драмадаги аёллар рафиқа, маъшуқа, она, фарзанд каби образларда гавдаланган. Ҳар бир аёлнинг феъл-атвори, дунёқараши, турмушдаги ўрни, сарой ҳаётидаги мавқеи бетакрордир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Husayn Jovid. Saylangan asarlar (Pyesalar). – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2018. – 392 b.
2. Nəzakət Əzizova. Hüseyin Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası. – Bakı: Elm, 2005. – 275 s.
3. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдошева. Амир Темур Ҳусайн Жовид талқинида // Жаҳон адабиёти, 2013 йил, 4-сон